

Twórcy sztukaterii w Bydgoszczy w XIX i na początku XX wieku

Abstrakt. Dotychczasowe badania nad architekturą Bydgoszczy pomi-jały wykonawców prac. Wątek ten, w zakresie wystrojów sztukatorskich zainteresował autorkę, która zaczęła poszukiwać wiadomości o osobach i firmach zajmujących się ich realizacją w XIX oraz w dwóch pierwszych dekadach XX w. Artykuł ma na celu zaprezentowanie wszelkich zgroma-dzonych informacji na temat sztukatorów, ale też wybranych rzeźbiarzy i malarzy, którzy mogli lub na pewno podejmowali się tego typu prac. Tekst, w którym przywołano około 70 postaci i firm zajmujących się pro-dukcją i dystrybucją gotowych detali stiukowych, a także cementowych do dekoracji fasad oraz wnętrz, stanowi swoiste kompendium świadczące o istnieniu lokalnego środowiska twórców sztukaterii. W zamyśle autorki opracowanie powinno stać się punktem wyjścia do podjęcia dogłębnych studiów nad poruszoną tematyką.

słowa kluczowe: sztukator, sztukateria, architektura, rzemiosło, przemysł, fabryka Bydgoszcz, XIX wiek, XX wiek

Stucco workers in Bydgoszcz in the 19th and early 20th centuries

Abstract. Past studies on Bydgoszcz architecture had not focused on stucco workers. The author of this article had become interested in stucco decora-tions. She looked in particular for information concerning stucco workers and companies involved in stuccowork in the 19th century and the first two decades of the 20th century. The purpose of this editorial is presentation of all information on stucco workers as well as selected sculptors and paint-ers who may have been or were involved in this type of works. This report, which describes about 70 people and companies engaged in production and distribution of premade stucco decorations and cement details for façade

ornamentation forms a unique compilation confirming existence of the local community of stucco workers. The author hopes that this study will be the starting point of in-depth research on this topic.

keywords: stucco worker, stuccowork, architecture, craft, industry, Bydgoszcz factory, 19th century, 20th century.

Wiek XIX to czas intensywnego urbanistyczno-architektonicznego rozwoju Bydgoszczy. Od lat postępują prace badawcze nad jej architekturą tego okresu. Nieliczni projektanci, jak Carl Bergner, Anton Hoffmann, Józef Świącicki czy Fritz Weidner, doczekali się opracowań monograficznych. Ich koncepcje, jak i innych twórców, urzeczywistniali rzemieślnicy z branży budowlanej. Byli wśród nich: murarze, cieśle, szklarze, stolarze, ślusarze, zduni, instalatorzy, a także malarze i sztukatorzy. Szczególnie ci ostatni kształtowali wystrój zewnętrzny i wewnętrzny budynków. Pozostają oni jednak w dużej mierze anonimowi. Rozpoznane są nazwiska wykonawców pojedynczych prac. Natomiast wiedza na temat mistrzów działających w tak zwanym długim XIX w. jest znikoma. W zamyśle artykułu ma stanowić przyczynek do badań przede wszystkim nad wykonawcami prac sztukatorskich¹. Jego celem jest zainspirowanie do badań nad architekturą w szerszym kontekście, uwzględniającym rzemieślników i twórców współodpowiedzialnych za ostateczną formę i wystrój budynków, przede wszystkim realizowanych w drugiej połowie XIX i na początku XX stulecia.

W prasie czy w książkach adresowych² wśród licznych reklam występują też anonse mistrzów polecających usługi w zakresie prac malarskich, dekoracji wnętrz pokojowych, rzadziej robót rzeźbiarskich i sztukatorskich. Jednak autorzy detali zdobiących fasady czy też malarskich i sztukatorskich wystrojów wnętrz wciąż są nieznani. Odnotowujemy istnienie dekoracji, ale bez odpowiedzi pozostają pytania: czy wykonali je lokalni rzemieślnicy, czy mają charakter zindywidualizowany,

1 Wstępne ustalenia w rzeczonym temacie autorka zaprezentowała na III Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej Bydgostiana. Kultura i muzeum, w Muzeum Okręgowym im. Leona Wyczółkowskiego w Bydgoszczy, 25–26. maja 2023 roku w referacie pt. *Trennertowie – w kręgu bydgoskich twórców dekoracji malarskich i sztukatorskich*.

2 *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger für Bromberg*, 1855, 1858; *Wohnungs-Anzeiger nebst Adress-Buch für die Stadt und den Polizeibezirk Bromberg*, 1864; *Wohnungs-Anzeiger nebst Adress- und Geschäfts-Katalog für Stadt Bromberg*, 1869; *Wohnungs-Anzeiger nebst Adress- und Geschäfts-Handbuch für die Stadt Bromberg und Umgebung*, 1872, 1876, 1878–1887; *Adressbuch nebst Allgemeinem Geschäfts-Anzeiger von Bromberg und dessen Vororten*, 1888–1917. Uwaga: autorka w artykule zaniechała ich cytowania, które byłoby nadmierne, bowiem stanowiły one podstawowe źródło służące weryfikacji imion, nazwisk, czasu aktywności i adresów osób przywołanych w tekście.

czy pochodzą z seryjnej produkcji, jaka jest proveniencja użytych, gotowych odlewów gipsowych i cementowych sztukaterii, kto wykonywał detale modelowane w zaprawie, z tak zwanej wolnej ręki (takowe ozdobiły między innymi fasadę kamienicy przy ul. Gdańskiej 71).

W ówczesnych książkach adresowych Bydgoszczy, w wykazach branżowych, najczęściej odnajdujemy nazwisk mistrzów – malarzy, niektórzy przy okazji prac malarskich mogli też montować gipsowe odlewy rozet czy faset, rozszerzając zakres swoich usług. Skromnie prezentują się spisy rzeźbiarzy, których umiejętności szczególnie predysponowały do realizowania dekoracji sztukatorskich. Jednak zakresy ich specjalizacji mogły być rozmaite – od snycerki w drewnie, przez kamieniarkę po odlewy gipsowe. W efekcie można dopatrywać się wśród nich wykonawców jednostkowych dekoracji, takich jak figury czy płaskorzeźby zdobiące fasady, ale też elementów powtarzalnych. Sztukatorzy, którzy z racji ściśle określonych zawodowych umiejętności, dla prezentowanego zagadnienia, stanowią najważniejszą grupę osób jako odrębna profesja, w spisach pojawiają się dopiero w ostatniej dekadzie XIX stulecia. Jednak pod tą pozycją widnieją niemal wyłącznie firmy trudniące się produkcją gotowego asortymentu detali oraz wykonawstwem zindywidualizowanych wystrojów sztukatorskich. Stąd trudna jest identyfikacja osób, które wykonywały wystroje sztukatorskie, gdyż w zestawieniach pomijano zawodowych sztukatorów nieprowadzących samodzielnej działalności, lecz zatrudnionych w wytwórniach artykułów stiukowych i cementowych oraz zapewne w dużych przedsiębiorstwach budowlanych.

Zainteresowanie tematem zrodziło się na marginesie badań nad architekturą i rozwojem miejscowego przemysłu, gdy moją uwagę zwróciły publikowane w prasie anonse Ottona Trennerta oraz nieliczne doniesienia o ukończonych budowach, w których Trennert wzmiankowany był wśród wykonawców prac branżowych. Moment ten zapoczątkował kwerendę ukierunkowaną na ustalenie: jego związku z Bydgoszczą, pochodzenia, lat życia, aktywności zawodowej, jak też relacji rodzinnych oraz środowiskowych. Wyniki poszukiwań okazały się zaskakująco owocne, bowiem nie tylko wykazały, że było dwóch Trennertów o imieniu Otton, ale ujawniły szereg innych postaci współtworzących krąg bydgoskich malarzy, rzeźbiarzy i sztukatorów. Większość z nich mogła i pewnie realizowała wystroje sztukatorskie lub ich elementy tak na zewnątrz, jak i wewnątrz budynków. W rezultacie powstał zamysł tekstu prezentującego wiadomości pozyskane na temat poszczególnych osób i firm wpisujących się w krąg bydgoskich sztukatorów. W założeniu artykuł ma stanowić przyczynek i inspirację do dalszych badań nad sygnalizowaną tematyką.

W pierwszej kolejności należy wspomnieć rodzinę **Arndtów**, w której zawód mistrza malarskiego przechodził z ojca na syna. Działali oni na polu malarskich

wystrojów, ale też w zakresie dekoracji sztukatorskich. Firma powstała w 1818 r., a założył ją bez wątpienia mistrz malarski **Carl Gotthilf Falk** (1795–22 XII 1830)³. Od 1831 r. była ona w rękach Ludwiga Arndta, potem jego syna Rudolfa, a następnie dwóch wnuków. Przynajmniej od 1855 r. Arndtowie mieszkali i posiadali siedzibę zakładu oraz sklep na własnej nieruchomości przy ul. Marszałka Ferdynanda Focha 5 (Wilhelmstrasse nr 456, nr 69–70, nr 74–75)⁴. Zakres ich usług obejmował wystroje malarskie, sprzedaż tapet, potem też linoleum oraz szklanych liter i żaluzji na okna wystawowe, a rozszerzony został o fabrykę sztukaterii. Ważną postacią był **Ernst Ludwig Arndt** (~22 IV 1804 w Elblągu – 11 IV 1880 w Bydgoszczy⁵) mistrz malarski, czynny zawodowo w latach 1831–1880. Był synem Gottlieba (Servies Rendanten) i Gottliebe z domu Sadlowskiej. 14 listopada 1831 r. poślubił wdowę Amalię Florentinę Falk z domu Wiese⁶ (Weese) i tym samym objął interes malarski po jej pierwszym mężu. Zajmował się też sprzedażą tapet. Ludwig pozostał aktywnym właścicielem firmy przez 49 lat. Jego synem był **Johann Hermann Rudolf Arndt** (23 XII 1833 – 2 II 1900 w Bydgoszczy) – mistrz malarski⁷, czynny zawodowo w latach 1872–1900⁸. Ten najpierw współprowadził z ojcem zakład malarski i sprzedaży tapet, a potem przejął firmę po jego śmierci, 11 kwietnia 1880 r., o czym powiadomił na łamach prasy⁹. Stał się też właścicielem wspomnianej już nieruchomości przy ul. Focha 5. Przypuszczalnie tenże Rudolf przyczynił się do rozwoju przedsiębiorstwa w zakresie podjęcia produkcji dekoracji ze stiuku (*Stuckfabrik*). Jego sukcesem było otrzymanie medalu na bydgoskiej wystawie przemysłowej (*Provinzial-Gewerbeausstellung*) odbywającej się od połowy maja do połowy czerwca 1880 r. Żoną Rudolfa była Johanna z d. Berendt, z którą miał synów, tak jak on mistrzów malarskich **Ernsta Ludwiga Johanna** (8 VII 1870 w Bydgoszczy – ?)¹⁰ oraz **Gustava Adolpha Alberta** (31 III 1876 w Bydgoszczy – ?)¹¹. Niedługo przed śmiercią, Rudolf prowadził firmę do spółki z Johannem. Kiedy zmarł, właścicielką nieruchomości została wdowa, zaś zakład

3 Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: APB), Ewangelicko-Unijna Gmina Wyznaniowa w Bydgoszczy (dalej: EUGWB), sygn. 35, k. 12.

4 Autorka w tekście posługuje się obecnie obowiązującymi adresami, w nawiasach zamieszczając ich historyczne odpowiedniki stosowane w danym czasie.

5 APB, Urząd Stanu Cywilnego Bydgoszcz Miasto (dalej: USC BM), sygn. 35, k. 263.

6 APB, EUGWB, sygn. 37, k. 12.

7 APB, USC BM, sygn. 241, k. 116.

8 Mógł być aktywny już w połowie lat 50. XIX w., jednak pierwszy raz odnotowano go w książce adresowej na 1872 rok.

9 [anons], „Bromberger Zeitung” (dalej: BZ), nr 100 z 13 IV 1880.

10 APB, EUGWB, sygn. 89, k. 170.

11 APB, USC BM, sygn. 7, k. 330.

pod szyldem „R. Arndt” objęli bracia Johann i Gustav. Kontynuowali oni działalność w zakresie usług oraz zaopatrzenia w tapety i linoleum, wyroby sztukatorskie oraz szklane litery (*Tapeten- und Linoleum- Handlung, Stuck-Fabrikate, Glasbuchstaben*).

Nagłówek papieru firmowego R. Arndta, zbiory Archiwum Państwowego w Bydgoszczy

Poza główną siedzibą, co najmniej na początku XX w., mieli filię/zakład przy ul. Gdańskiej 40 (Danzigerstrasse 150a). Firma istniała jeszcze po przyłączeniu Bydgoszczy do Polski. Bracia polecali tapety, linoleum i wykonywali wszelkie prace malarskie. Odwoływali się też do tradycji i r. 1831 jako daty powstania firmy. Obaj byli obecni

przy ul. Focha niedługo przed wybuchem II wojny światowej. Johann, na początku lat 20. XX w., pełnił funkcję cechmistrza lokalnego cechu malarzy i lakierników.

Typowo z branżą sztukatorską przez kilkanaście lat był związany **Robert Hermann Theodor Hönig** [Hoenig] (~1820 – 23 X 1863 w Bydgoszczy¹²) – rzeźbiarz, modelarz i pozłotnik, czynny zawodowo w latach 1846–1863. Reklamował się w książce adresowej na 1855 r., polecając ornamenty na budynki, dekoracje pokojowe ze złoceniami, kominki francuskie bogato dekorowane sztucznym marmurem, ponadto prace w drewnie i kamieniu, takie jak ołtarze i pomniki. Podówczas mieszkał obok Zbożowego Rynku, przy ul. Wiatrakowej (Windmühlenstrasse 285 lub 295), trzy lata później przy Starym Porcie 19 (Kasernenstrasse 461a), a w chwili śmierci przy ul. Pomorskiej (Rinkauerstrasse 4). 14 maja 1846 r. ożenił się z Anną Julianną z domu Clawon¹³.

Obszerna prezentacja należy się Trennertom i ich przedsiębiorstwu, które wydaje się najistotniejsze z racji długiego funkcjonowania, wielkości i rozpoznanych realizacji. Trennertowie pojawili się w Bydgoszczy w 1838 r. w związku z przeniesieniem Gottlieba Lebrechta¹⁴ Trennerta do pracy w tutejszym Królewskim urzędzie ekonomiczno-poborowym (*Königliche Domainen Rent-Amt*)¹⁵. Zmarł on cztery lata później, pozostawiając żonę Rosalię z domu Klummer z pięciorgiem nieletnich dzieci. Wśród tychże, był **Ottom Moritz Theodor Trennert** (1828 w Grudziądzu – 5 II 1879 w Berlinie), który wykształcił się w zawodzie

12 [nekrolog], BZ, nr 249 z 24 X 1863.

13 APB, EUGWB, sygn. 67, k. 153.

14 Urodził się 18 maja 1798 roku w Kołodziejach gm. Prabuty, jako syn Johanna Christiana (1765–1828) i Barbary Froehlichin, a zmarł 10 marca 1842 w Bydgoszczy. [Por. <https://www.familysearch.org>].

15 *Amtsblatt der Königlich Preussischen Regierung zu Bromberg*, 1838, s. 364.

malarza i mistrza rzeźbiarstwa. Można domniemywać, że egzamin mistrzowski złożył w 1853 r. i bezpośrednio po usamodzielnieniu się otworzył warsztat początkowo najpewniej skoncentrowany na pracach malarskich. W kolejnym roku został członkiem Związku Rzemieślników (*Handwerker-Verein*)¹⁶. Należy zaznaczyć, że mistrz nie został ujęty w wykazach księgi adresowej na 1855 r., w której natomiast figuruje jego matka zamieszkała przy ul. Poznańskiej 4 (Posenerstrasse 342b). Przypuszczalnie odnotowano tylko ją, gdyż była najemczynią lokalu. Otton został zaś uwzględniony dopiero w księdze adresowej na 1858 r., jako lokator domu przy ul. Księcia Adama Czartoryskiego 10 (Holzstrasse 427). Tenże, w międzyczasie, 27 października 1857 r., poślubił Mathildę Nathalię z domu Roskowską (ur. ~1836)¹⁷, a w następnym roku urodził się ich syn i późniejszy sukcesor **Hugon Otton Georg Trennert** (12 VIII 1858 w Bydgoszczy – 10 VI 1910 w Niederfinow).

Zakład założony, jak wspomniano, w 1853 r. rozwijał się stopniowo, a jego właściciel – jak czytamy w ogłoszeniu – zatrudniał zręcznych pomocników oraz przyjmował uczniów¹⁸. Jego siedziba co najmniej od przełomu lat 1863/1864 znajdowała się na posesji przy ul. Gdańskiej 15 (Bahnhofstrasse 1), a następnie przy ul. dra Emila Warmińskiego 17 (Gammstrasse 11). Po około dwudziestu latach działalności, najpewniej w 1874 r., Trennert został właścicielem rozległej nieruchomości przy ul. Dworcowej 12 (Bahnhofstrasse 94) graniczącej z ul. Podolską. W tej lokalizacji rozbudowywał firmę i bez wątplenia przekazywał swoje umiejętności synowi. W efekcie skromna manufaktura świadcząca usługi w zakresie malarzkiego i sztukatorskiego wystroju wnętrz oraz dekoracji fasad stopniowo uległa

Reklama H.O. Trennerta, za „Bromberger Zeitung”, nr 86 z 1887 r.

16 **[Handwerkerverein.]*, BZ, nr 76 z 11 II 1879.

17 APB, EUGWB, sygn. 77, k. 208.

18 Np. [anons], BZ, nr 113 z 15 V 1868.

przekształceniu w Pierwszą Bydgoską Fabrykę Stiuku i Sztucznego Kamienia (*Erste Bromberger Stuck- und Kunststein- Fabrik*). W 1875 r. Trennert reklamował warsztat sztukatorski wykonujący ornamenty na fasady i do dekoracji pokoi do wszelkich projektów¹⁹, polecał nadto skład linoleum. Jego fabryka wyrobów ze stiuku i sztucznego kamienia (*Kunststein*) zaopatrzona była w napęd parowy. Trzy lata później, w kwietniu, powiadamiał o znaczącym powiększeniu atelier wyrobów sztukatorskich i zapraszał do oglądania wzorcowych pokoi oraz do składu tapet o spokojnych architektonicznych formach, jak również do pracowni pokojowych dekoracji malarskich²⁰. Niestety, Otton senior nie doczekał momentu, w którym firma stała się znaczącym, dużym bydgoskim przedsiębiorstwem. Zmarł na początku 1879 r. podczas bytności w Berlinie, a pochowany został w Bydgoszczy²¹. Wówczas Matylda, wdowa po malarzu, zajmująca się też sprzedażą tapet, została właścicielką nieruchomości wraz z zakładem, który prowadziła pod szyldem „Otto Trennert”. W kolejnym, 1880 r., firmę wyróżniono medalem na bydgoskiej wystawie przemysłowej (*Provinzial Gewerbe Ausstellung zu Bromberg*). Przynajmniej w tym też roku był w niej zatrudniony mistrz malarski **Franz von Golinski**, zamieszkały przy ul. Grudziądzkiej (Jacobstrasse 4). Według reklamy zamieszczonej w książce adresowej na 1882 r., obejmowała ona atelier dekoracji malarskich, skład tapet oraz pracownię prac rzeźbiarskich i stiukowych ornamentów.

Najpewniej w 1885 r. mistrz malarstwa i rzeźby, Otton junior, przejął z rąk matki firmę wraz z nieruchomością przy ul. Dworcowej 12. Wówczas jako nowy właściciel dodał do dotychczasowej nazwy przedsiębiorstwa inicjał „H”, odpowiadający jego imieniu Hugon, tak że zyskała ona brzmienie „H. Otto Trennert”. Zaakcentowania wymaga fakt, że według rodzinnej tradycji **Hugon Otton** kształcił się w Akademii Berlińskiej²². Jego żoną 16 stycznia 1886 r. została Emma Emilie Caroline z domu Gehrt (1858–1921)²³, z którą miał kilku synów²⁴, jednak żaden nie pozostał w Bydgoszczy i nie przejął rodzinnej firmy. Ostatecznie H.O. Trennert zamknął ją zapewne w 1908 r. Fabryczną nieruchomość sprzedał producentowi mebli Ottonowi Pfefferkornowi, a sam wyjechał w okolice Eberswaldu,

19 [anons], BZ, nr 75 z 1 IV 1875.

20 [anons], „Ostdeutsche Presse” (dalej: OP), nr 173 z IV 1878.

21 [nekrolog], BZ, nr 67 z II 1879.

22 Ernst Trennert i in., *Familienbuch der Familie Trennert 1930–1965*, e-book 2021, s. 12. [dostęp online: 17 III 2023].

23 Tamże, s. 13; APB, USC BM, sygn. 112, k. 21–22.

24 Hugo ur. 14 IX 1888; Hermann Carl Theodor ur. 3 III 1890; Ernst Friedrich Lebrecht ur. 25 III 1891; Georg Wilhelm Felix ur. 14 I 1892; Otto Siegwart Paul ur. 29 II 1896. Por. APB, USC BM, sygn. 123, k. 804; sygn. 137, k. 209; sygn. 142, k. 214; sygn. 152, k. 47; sygn. 189, k. 189.

gdzie zmarł. Jednak pochowany został w rodzinnym grobowcu na niegdysiejszym cmentarzu ewangelickim przy ul. Jagiellońskiej w Bydgoszczy²⁵.

Zanim to nastąpiło firma „H. Otto Trennert” prężnie rozwijała się, realizując nie tylko wystroje malarskie i sztukatorskie na fasadach i we wnętrzach budynków, produkując detale stiukowe, ale też przyczyniając się do rozkwitu lokalnego przemysłu cementowego. Dodatkowo stale działał skład zaopatrujący klientów w tapety, a później też linoleum²⁶, który częstokroć reklamowano na łamach lokalnej prasy. W zakresie wzbogacenia produkowanego asortymentu, ważną datę stanowi r. 1888, w którym Trennert uruchomił pierwszy w Bydgoszczy zakład wyrobów cementowych. Zaaranżował fabrykę z prawdziwego zdarzenia, wyposażoną w napęd parowy o mocy 25 koni mechanicznych, dwie duże kruszarki kamieni, bębny przesiewające, trzy pompy hydrauliczne o ciśnieniu 350 atmosfer, akumulator do magazynowania energii, cztery prasy hydrauliczne, szlifierkę o średnicy 2 metrów i polerkę²⁷. Na marginesie warto wspomnieć, że przez kilkanaście lat fabryka Trennerta wyprodukowała płyty chodnikowe dla ponad pięćdziesięciu miast, takich jak Berlin, Wrocław, Gdańsk, Grudziądz, Toruń, Inowrocław, Gniezno, Jawor, Lisa, Koszalin, Schwerin i oczywiście Bydgoszcz. Wynikało to stąd, że zaczęto je stosować do budowania chodników zdecydowanie częściej niż płyty granitowe²⁸.

W rezultacie właściciel atelier wystroju wnętrz niebywale rozszerzył swoją działalność. Jego firma z dwudziesto-, trzydziestoosobową załogą, w której czasowo zatrudniano nawet ponad stu pracowników, wykonywała nie tylko, jak wcześniej, ornamenty budowlane na fasady, wazy i figury, ale stała się wytwórnią elementów ze sztucznego kamienia, takich jak gzymsy, stopnie schodowe oraz płytki na mozaiki posadzkowe w typie Mettlacha do wnętrz sakralnych, sklepów, korytarzy, łazienek czy kuchni. Produkowane przez nią płytki posadzkowe posiadały atest i zyskały pozytywną ocenę *Königlichen Prüfungsstation* w Charlottenburgu. W asortymencie zakładu znalazły się również: wspomniane już płyty chodnikowe, dachówki, kręgi studzienne, podwójne rury kanalizacyjne, obramowania nagrobne oraz różne inne elementy budowlane na bazie cementu. Jego specjalnością były płyty ze sztucznego kamienia imitujące granitoid wytwarzane pod ciśnieniem 300 atmosfer, które

25 Por. [nekrolog], BZ, nr 136 z 14 VI 1910.

26 Sprzedawano wyroby niemieckich zakładów linoleum Hansa (Deutsche Werke Linoleum Hansa). Por. np. [reklama], BZ, nr 59 z 11 III 1898.

27 F.H., *Bromberg als Industriestadt*, IV, OP, nr 142 z 21 VI 1906; P. Böhme, *Industrie und Gewerbe in Bromberg*, Bydgoszcz 1907, s. 113.

28 F.H., *Bromberg als Industriestadt*, IV, OP, nr 142 z 21 VI 1906.

nadawały się na przykład na stacje kolejowe²⁹. Zasięg sprzedaży wyrobów obejmował prowincję poznańską, Pomorze, Prusy, aż po Rosję³⁰. Fabryka poza główną siedzibą posiadała ponadto zakład przy ul. Gdańskiej 156 (Danzigerstrasse 92).

Ogromną wartość dla poznania dokonań rzemieślników, między innymi Trennertów, prezentują teksty w prasie codziennej dotyczące inwestycji budowlanych. Zamieszczono w nich informacje na temat wykonawców prac, w tym dekoracji sztukatorskich. Z tychże not prasowych dowiadujemy się, że w czasie, kiedy właścicielką atelier była wdowa po Ottonie Trennercie, powstały w nim sztukaterie dla kilku wyróżniających się budynków. W 1880 r. wykonano, w oparciu o rysunki odpowiedzialnego za projekt architekta, mistrza murarskiego i ciesielskiego Carla Stampehla, gustowną dekorację fasady kamienicy powstałej dla Ottona Bollmana

Detal dekoracji na fasadzie kamienicy przy ul. Focha 12, fot. autorki, 2016 r.

przy ul. Focha 12 (Wilhelmstrasse 13)³¹. Elewacja ta, o bogatym wystroju, zyskała poza detalami architektonicznymi reliefowe plakiety z wyobrażeniem alegorii pracy zdobiące dwukondygnacyjny wykusz oraz medaliony z kobietą twarzą z profilu, w polach nadokiennych naczółków pierwszego piętra.

W następnym, 1881 r., ozdobiono sztukaterią elewację frontową hotelu powstałego z inicjatywy Juliusa Lengninga, w wyniku prze- i nadbudowy dawnego ratusza przy ul. Długiej 37 (Friedrichstrasse 56)³². Ta elegancka, klasycyzująca fasada zaprojektowana przez Hermanna Friedricha Liebenaua otrzymała niezachowaną tralkową attykę oraz górującą nad całością rzeźbę, usytuowaną ponad wejściem, wyobrażającą Merkurego z emblematem handlu³³.

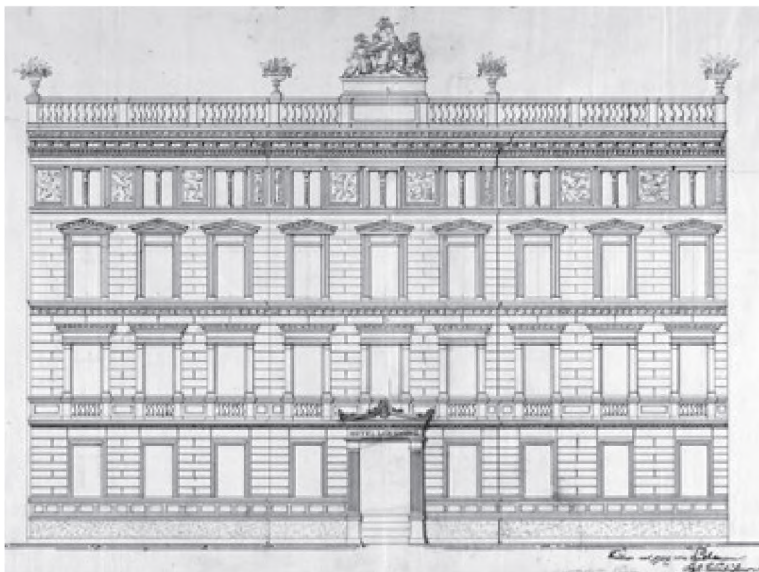
29 [reklama], „Bromberger Tageblatt” (dalej: BT), nr 189 z 14 VIII 1893.

30 A. R., *Wanderungen durch die Provinzial-Gewerbe-Ausstellung*. XXV, „Posener Ausstellungs-Zeitung” nr 71 z 4 VIII 1895, s. 7.

31 [Die Bauhätigkeit], BZ, nr 270 z 4 X 1880.

32 APB, Akta budowlane m. Bydgoszczy, sygn. 1066; [Bromberger Bauten.], BZ, nr 192 z 19 VII 1881.

33 Tamże.

Projekt fasady hotelu przy ul. Długiej 37, zbiory Archiwum Państwowego w Bydgoszczy, Akta budowlane m. Bydgoszczy, sygn. 1066

W listopadzie 1882 r. ukończono budowę kamienicy o formach klasycyzujących przy ul. Gdańskiej 16 (Danzigerstrasse 162), autorstwa C. Stampehla, przeznaczonej dla hotelarza Emila Bernhardta. Tutaj też wykonawcą/dostawcą sztukaterii, które ozdobiły fasadę, w tym kilku figur naturalnej wielkości, była firma „Otto Trennert”, która ponadto pokryła polichromią sień przejazdową³⁴. W sieni tej, w kompozycji pierwszego pola po lewej stronie od wejścia, poniżej napisu *Nicht Gunst macht Kunst, Kunst macht Gunst* (To nie łaska czyni sztukę, to sztuka czyni łaskę), w ornamentálną kompozycję wpleciona została ramka z sygnaturą „Otto Trennert”. Szczególny element w dekoracji elewacji stanowi umieszczona w naczółku, ponad środkowym oknem trzeciego piętra, półplastyczna para amorków z tarczą, na której widnieje litera „B” odnosząca się do nazwiska inwestora. Analogiczny motyw amorków z tarczą występuje w dekoracji kamienicy Hermanna Lachmanna z 1893 r. przy ul. Dworcowej 8. Podobieństwo pozwala sądzić, że i w tym przypadku wystrój sztukatorski fasady był dziełem firmy Trennerta.

Zakład Trennerta był też zaangażowany w prace wykończeniowe przy adaptacji dawnego kolegium oo. jezuitów na ratusz. Dokładny zakres prac nie jest znany,

34 [Die Bauthätigkeit in unserer Stadt], BZ, nr 314 z 18 XI 1882; [Vom Bernhardt'schen Bau.], BZ, nr 319 z 23 XI 1882.

niemniej w „Bromberger Zeitung” z lipca 1882 r. odnotowano, że „Teraz, kiedy prace tynkarskie w ratuszu zostały ukończone i usunięto rusztowania, ratusz prezentuje się w nowej odsłonie całkiem korzystnie. Szczególnie efektowne są malowidła sgraffito na szczycie wschodniej części budynku, przedstawiające herb miasta otoczony arabeskami. Prace czyszczące wykonała firma Trennert.”³⁵

W 1885 r. w pracowni Trennerta powstała inspirowana manieryzmem dekoracja nowo zaaranżowanej fasady kamienicy nadbudowanej według koncepcji C. Stampehla na zlecenie Ludwiga Siebmanna, właściciela firmy Ludwig Prochownik, przy ul. Długiej 24 (Friedrichstrasse 28). Wąska, zaledwie trójjosiowa elewacja, zyskała plastyczne detale wykonane ze sztucznego kamienia, skonstrastowane z ceglanym licem, a efektowny szczyt ozdobiły figury w pozie siedzącej wyobrażające alegorie przemysłu i handlu³⁶.

Firma O. Trennerta pracowała także poza Bydgoszczą. W Toruniu zrealizowała sztukaterie zdobiące Dom Bractwa Strzeleckiego (obecnie Młodzieżowy Dom Kultury) przy ul. Przedzamcze 11/15, otwarty 19 października 1893 r. W budynku tym, zaprojektowanym i wzniesionym pod kierunkiem budowniczego Christiana Sanda, z ogromną starannością prace malarskie wykonał mistrz Adalbert Burczykowski z Torunia, a sztukatorskie Trennert³⁷. Okazały wystrój otrzymała między innymi zachowana i odrestaurowana dawna, wielka sala koncertowa na piętrze.

Dwa lata później w pracowni O. Trennerta powstał wyjątkowy posąg cesarski, stworzony na odbywającą się w Poznaniu w 1895 r. Prowincjonalną Wystawę Przemysłową (*Provinzial-Gewerbe-Ausstellung*), który ustawiono przed wejściem do głównego pawilonu. Dzieło to, wykonane ze sztucznego kamienia, miało formę kolumny o wysokości 8 metrów, z podstawą ozdobioną dziobami statków i wypływającymi wodę delfinami, na której widniało kolosalne popiersie cesarza Wilhelma II w mundurze generała³⁸. Niewątpliwie była to wizytówka możliwości przedsiębiorstwa w zakresie prac rzeźbiarskich.

Oprócz Trennertów prace związane z wystrojem budynków były udziałem wielu osób i pracowni. Intrygującą postacią, choć bardzo krótko działającą w Bydgoszczy, był **Giovanni Lucignani** – fabrykant figur gipsowych, czynny zawodowo w latach 1863–1864. Do Bydgoszczy przybył z Gdańska, w którym urodziły się jego córki Maria Magdalena Catharina (18 II 1860) i Maria Wilhelmina

35 Cytat w wolnym tłumaczeniu autorki. Por.: [*Abputzarbeiten am Rathause*], BZ, nr 185 z 12 VII 1882.

36 (*Die Bauhätigkeit in unserer Stadt*), BZ, nr 259 z 5 XI 1885.

37 (*Das neue Schützenhaus*), „Ihorner Presse” nr 247 z 20 X 1893.

38 A.R., op. cit, s. 7.

Ludowika (19 XII 1862). W 1863 r. ogłaszał, że w domu Mussolfa przy ul. Gdańskiej 7 (Danzigerstrasse 486b) prowadzi skład figur i ornamentów z gipsu i cementu. Tenże Włoch polecał wyroby gotowe oraz wykonywane podług rysunków na zamówienie³⁹. Bez wątpienia jego szwagrem był **Paul Belgrazi** (~1830 w Pizie – 15 IV 1899 w Bydgoszczy), którego żoną była Agnes z domu Lucignani (~1838 we Florencji – 1 III 1916 w Bydgoszczy⁴⁰). O więzi rodzinnej świadczy nie tylko zbieżność nazwisk, ale i fakt, że młodsza córka Lucignaniego, przynajmniej w chwili zamążpójścia, czyli w lipcu 1889 r., mieszkała, tak jak państwo Belgrazi, przy ul. Dworcowej 6 (Bahnhofstrasse 96) w Bydgoszczy⁴¹. Natomiast żoną G. Lucignaniego była Wilhelmina z domu Borck, która w 1869 r., już jako wdowa, posiadała w Gdańsku fabrykę figur gipsowych⁴².

Reklama wytwórni P. Belgraziego w książce adresowej na 1887 r.

Z kolei długo aktywny był wspomniany Paul Belgrazi [Belgraci] – sztukator i fabrykant figur gipsowych, czynny zawodowo w latach 1865–1899. Włoch ten sprowadził się do Bydgoszczy, najpewniej za przyczyną wspomnianego krewnego żony Giovanniego Lucignaniego, przed 20 czerwca 1865 r., czyli dniem narodzin córki Wilhelminy. Belgrazi co najmniej od 1872 r. mieszkał i pracował przy ul. Dworcowej 6. Tutaj też, jak wynika z reklamy w książce adresowej na 1887 r., mieściło się jego atelier rzeźb gipsowych (figur i sztukaterii), które z czasem przekształcił w fabrykę figur z gipsu, później dodatkowo prowadził też dom tapet. W bliskim sąsiedztwie znajdowała się firma Trennertów. Zięciem Belgraziego został **Rudolf Heinrich Wentzel** (29 III 1864 w Oruni, dzielnica Gdańska – 12 XI 1906 w Bydgoszczy) – rzeźbiarz, sztukator i fabrykant figur gipsowych, czynny zawodowo w latach 1892–1906. Był synem Gottfrieda i Florentine z domu Koschewski, który 11 października 1892 r. poślubił Marię Magdalenę Wilhelminę Belgrazi (1865–po 1936)⁴³. R. Wentzel związał się z fabryką figur gipsowych P. Belgraziego, którą współprowadził wraz z nim przez kilka lat, a kiedy ten zmarł, objął i kierował do własnej śmierci, która zakończyła jej istnienie. W przypadku Wentzela wiadomo,

39 [anons], BZ, nr 81 z 8 IV 1863; księga adresowa na 1864 rok.

40 APB, USC BM, sygn. 796, k. 215.

41 APB, USC BM, sygn. 130, k. 145.

42 *Neuer Wohnungs-Anzeiger nebst Allgem[eine] Geschäfts-Anzeiger von Danzig und den Vorstädten für 1869*, Danzig 1869, s. 91.

43 APB, USC BM, sygn. 157, k. 53.

że od około 1902/1903 r. przynależał do Stowarzyszenia zjednoczonych niezależnych rzemieślników budowlanych Bydgoszczy i okolic (*Der Verein der vereinigten selbständigen Bauhandwerker von Bromberger und Umgegend*)⁴⁴. Niedługo przed śmiercią mieszkał przy ul. Dworcowej 32 (Bahnhofstrasse 82). Niestety, mimo długiej tradycji zakładu, nie rozpoznano dotychczas żadnej z jego realizacji, a mógł on być, na przykład, wytwórcą reliefowych tond inspirowanych włoskim renesansem, które zdobią elewacje kamienic przy ul. Jagiellońskiej 24 czy ul. Długiej 76.

Malarze stanowili bardzo liczną grupę, niektórzy z nich w ramach świadczonych usług dodatkowo mogli zajmować się montażem gotowych detali sztukatorskich. Jednym z nich był zapewne bydgoszczanin **Reinhold Rux** (21 V 1857 – 22 II 1927), malarz czynny zawodowo w latach 1878–1927. Tenże wielokrotnie przeprowadzał się. Mieszkał między innymi przy ul. Sierociej (Waisenhausstrasse 17), Nowodworskiej (Neuhofenstrasse 29), Nowym Rynku 5 (Neuer Markt 3), ul. Gdańskiej 76 (Danzigerstrasse 131), ul. Pod Blankami 22 (Mauerstrasse 11) i Świętej Trójcy 13 (Berlinerstrasse 3). W 1878 r. założył przedsiębiorstwo malarzkie, które w czerwcu w 1928 r. obchodziło jubileusz 50-lecia działalności. Wówczas to należało do pracującego od ponad 30 lat malarza **Pawła Ruxa** i mieściło się przy ul. Toruńskiej 2 (dawniej nr 189)⁴⁵. Jak wynika z reklamy opublikowanej w 1896 r., firma Reinholda wykonywała wszystkie prace malarskie, lakiernicze i związane ze znakowaniem (szyldy), ponadto prace murarskie na elewacjach, co pozwala sądzić, że mogła zajmować się też montażem detali sztukatorskich. Dodatkowo mistrz polecał wypożyczalnię rusztowań⁴⁶.

Przedstawicielem odmiennej profesji był **Joseph Benditt** (25 XI 1835 w Nakle – 20 X 1903 w Bydgoszczy)⁴⁷ – rzeźbiarz i pozłotnik. Jako piętnastolatek zdobywał umiejętności w zawodzie, terminując w znanym bydgoskim warsztacie kamieniarskim Samuela Goldbauma. Od 1 lipca 1867 r. mieszkał w Łobżenicy; rodzinnym mieście swojej żony Pauliny z domu Alexander (~1835 – 25/26 V 1904 w Bydgoszczy)⁴⁸. W latach 70. XIX w. w Bydgoszczy miejscami jego zamieszkania były ulice Podgórna (Schwedenstrasse 10) i Poznańska 11 (Posenerstrasse 6), a od około 1880 r. Poznańska 19 (Posenerstrasse 10). W 1880 r. na wystawie bydgoskiej (*Provinzial Gewerbe Ausstellung zu Bromberg*) został wyróżniony dyplomem honorowym. Żona rzeźbiarza, po jego śmierci, wraz z córkami kontynuowała działalność zakładu pomników nagrobnych i rzeźbiarskiego (*Grabdenkmäler- und*

44 [nekrolog], OP, nr 267 z 14 XI 1906.

45 50-lecie firmy, „Dziennik Bydgoski”, nr 140 z 20 VI 1928, s. 7.

46 [reklama], BT, nr 155 z 5 VII 1896.

47 APB, USC BM, sygn. 301, k. 88.

48 APB, USC BM, sygn. 308, k. 388.

Bildhauerei-Geschäft) pod marką firmową „J. Benditt”⁴⁹. Gdy zmarła, stał się on własnością córki Clary Reetz, najpewniej żony kamieniarza Paula. Pracownia została zamknięta zapewne w 1906 r.

Gotthilf Eugen von Wallis (1 III 1855 w Rozogach pow. Szczytno – ?) – rzeźbiarz czynny zawodowo w latach 1882–1917. Był synem Carla i Louise z domu Wallis. 8 kwietnia 1886 r. jego żoną została Wilhelmine z domu Schmidt⁵⁰. W latach 80. XIX w. mieszkał pod adresem ul. Łokietka 40 (Prinzenstrasse 18), w następnej dekadzie we własnej nieruchomości przy ul. Chełmińskiej (Jankestrasse 24) na Okolu, a następnie przez krótki czas przy pl. Piastowskim 2 (Elisabethmarkt 11), zaś od 1898 r. w domach przy ul. Ułańskiej (Schleustrasse 13, a potem nr 9).

Carl Franz Otto Jeremias (10 XI 1847 w Grudziądzu⁵¹ – ?) – malarz i sztukator, czynny zawodowo w latach 1872–1893. Był synem Friedricha i Friederike z domu Klau. Wzmiankowano go najpierw jako pomocnika, później jako mistrza. Pierwszym znanym adresem jego zamieszkania była posesja przywołanego wcześniej mistrza malarskiego L. Arndta przy ul. Focha 5, co pozwala sądzić, że praktykował w jego zakładzie. Później mieszkał kolejno przy ulicach: Obrońców Bydgoszczy 16 (Fischerstrasse 6) w 1874 r., Dworcowej 20 (Bahnhofstrasse 90) w 1880 r., Zduny 18 (Töpferstrasse 14) w 1885 r., Pomorskiej 7 (Rinkauerstrasse 6) w 1890 r. i Stary Port 17 (Kasernenstrasse 8) w 1893 r. W 1880 r. na bydgoskiej wystawie przemysłowej uzyskał medal. Dwa lata później, podobnie jak O. Trennert, pracował przy malarskim wystroju kamienicy przy ul. Gdańskiej 16⁵². W reklamie zamieszczonej w książce adresowej na 1885 r. Jeremias oferował wykonawstwo wszelkich prac malarskich, dokonania wyboru spośród projektów francuskich i niemieckich. Podkreślał też, że dysponuje nowo zbudowanym, regulowanym rusztowaniem i zajmuje się malowaniem łącznie z murowaniem. Polecał również uwagę swoją pracownię ozdób sztukatorskich. W 1873 r. ożenił się z Julianne Emmą z domu Werk.

Reklama O. Jeremiasa w książce adresowej na 1885 r.

49 [anons], OP, nr 254 z 29 X 1903.

50 APB, USC BM, sygn. 112 k. 167.

51 „Deutschland, Preußen, Westpreußen, Katholische und Lutherisch Kirchenbücher, 1537–1981”, *FamilySearch* (<https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:6ZMN-6V8M> : Sun Mar 10 17:33:19 UTC 2024), Entry for Carl Franz Otto * Jeremias and Friedrich Jeremias, 29 Nov 1846.

52 [Vom Bernhardt'schen Bau.], BZ, nr 319 z 23 XI 1882.

Bardzo enigmatyczną postacią pozostaje **Richard Donat**, rzeźbiarz, czynny zawodowo w latach 1888–1890/1891, który przy ul. Gdańskiej 23 (Danzigerstrasse 17) posiadał pracownię sztukaterii i wyrobów cementowych (*Atelier für Stuck- und Cementfabrikate*). W jego ofercie były dekoracje na fasady, takie jak: rozety, woluty, listwy czy naczółki, oraz wszelkie elementy wystroju wnętrz. Akcentował ich dostępność w magazynie, w najbogatszym i najlepszym wyborze⁵³. W 1890 r. przeniósł się na ul. Gdańską 31 (Danzigerstrasse 21), bowiem ostatni raz ujęto go w książce adresowej na rok następny.

Niewiele dłużej aktywny był **Emil Leufen** – sztukator i rzeźbiarz czynny zawodowo w latach 1891–1897. Mieszkał kolejno – w r. 1892 przy ul. Pomorskiej 64 (Rinkauerstrasse 37), w 1893 przy ul. Pomorskiej 42 (Rinkauerstrasse 50), a potem we własnych, wystawionych przez siebie kamienicach – w 1896 r. przy ul. Mazowieckiej 5 (Heynestrasse 43), a następnie nr 7–9 (Heynestrasse 41/42). Ponadto był właścicielem parceli przy ul. Zduny 13 (Töpferstrasse 6a), na której w 1895 r. zainicjował powstanie kamienicy autorstwa architekta Karla Bergnera. Jednak nie ukończył jej budowy, lecz sprzedał przed 23 listopada 1897 r. prawdopodobnie w związku z wyjazdem z Bydgoszczy. Jest wielce prawdopodobne, że wykonywał dekoracje wznoszonych przez siebie budynków. Jego żoną była Augusta z domu Fischer⁵⁴. Warto jeszcze zaznaczyć, że w książce adresowej Berlina na 1891 r. odnotowana jest firma Kalbus & Leufen będąca własnością A. Kalbusa i E. Leufena.

Kolejna, tym razem **długo aktywna** zawodowo postać, która przypuszczalnie realizowała prace sztukatorsko-rzeźbiarskie to **Georg Alfred Rohrbeck** (5 XII 1865 w Chełmnie – 16 III 1927 w Bydgoszczy). Był to rzeźbiarz pracujący w latach 1889–1927. Urodził się jako syn kupca Gustawa Adolfa i Selmy z domu Kunze⁵⁵. Pierwszym znanym miejscem jego pobytu była ul. Podgórna 14–16 (Schwedenstrasse 21–22). Pod koniec XIX w. mieszkał przy ul. Długiej 9 (Friedrichstrasse 42), następnie kolejno przy ul. Jagiellońskiej (Promenadenstrasse 16) i Pomorskiej 53 (Rinkauerstrasse 31), przy czym od około 1908 r. jego pracownia mieściła się przy ul. Pomorskiej 15 (Rinkauerstrasse 10). Później w latach 20. XX w. miał mieszkanie przy ul. Pomorskiej 30 (dawny nr 56), zaś pracownię przy ul. Jagiellońskiej (dawny nr 59). W październiku 1889 r. polecał się do wykonywania dzieł w stylu rokoka, gotyku, włoskiego i niemieckiego renesansu, a także rekomendował studio ornamentów i wszelkich prac rzeźbiarskich⁵⁶. W późniejszych anonsach jako

53 [reklama], BZ, nr 121 z 26 V 1888.

54 Por. APB, USC BM, sygn. 153, k. 772.

55 APB, USC BM, sygn. 869, k. 348.

56 [reklama], OP, nr 234 z 7 X 1889.

swoją specjalność wymieniał rzeźbę w drewnie. Jego żoną była bydgoszczanka Anna Sophie z domu Kopp, którą poślubił 11 listopada 1890 r.⁵⁷ Warto zaznaczyć, że w tym samym czasie co Georg, w Bydgoszczy funkcjonował również mistrz malarski **Alfred Rohrbeck**, który był lokatorem między innymi domów przy ul. Poznańskiej 36 (Posenerstrasse 19), Dworcowej 52 (Bahnhofstrasse 73), Zduny 8 (Topferstrasse 18) i Jana Matejki 1 (Schlosserstrasse 10).

Wystroje sztukatorskie należały zapewne do prac, które realizował **Walenty Konstanty Minge** (14 II 1860 w Bydgoszczy – 29 I 1922 w Bydgoszczy)⁵⁸, mistrz malarski i kupiec, czynny zawodowo w latach 1886–1922, syn kolejarza Leona i Katarzyny z domu Fabiańskiej. Początkowo mieszkał przy ul. Tadeusza Kościuszki 19 (Königstrasse 10), następnie we własnych nieruchomościach, w latach 1891–1905 przy ul. Bolesława Chrobrego 26 (Schleinitzstrasse 15), a w latach 1907–1922 przy ul. Gdańskiej 34 (Danzigerstrasse 152). W latach 1888–1894 był też właścicielem posesji przy ul. Gdańskiej 95 (Danzigerstrasse 54). Polecał się jako malarz dekoracyjny, między innymi do malowania szyldów. Jego skład mieścił się przy ul. Gdańskiej 23 (Danzigersrasse 16/17). Sprzedawał w nim między innymi tapety i lincrusta, czyli tłoczone, grube okładziny na ściany mogące imitować sztukaterię czy boazerię, a ponadto „Kobierce z linoleum, chodniki z linoleum, kobierce kokosowe, chodniki kokosowe”⁵⁹. Jego żoną była Władysława z domu Kozłowski.

W 1868 r. powstał interes malarski związany z rodziną Radtke, który zainicjował **August Carl Radtke** (18 II 1847 w Toruniu – 18 IV 1894 w Okolu, część Bydgoszczy). Był on mistrzem malarskim czynnym zawodowo w latach 1868–1894. Urodził się jako syn malarza Ernsta Theodora (ur. ~1808) i Christiane z domu Kürbis⁶⁰. Przynajmniej od końca 1877 r. mieszkał na własnej posesji przy ul. Jasnej 14 (Friedenstrasse 24). Jego żoną 5 października 1871 r. została Lisette Louise Johanna Krüger. Przez dwa lata po śmierci męża prowadziła interes malarski, a następnie od 1 kwietnia 1896 r. przekazała go w ręce synów⁶¹. Bracia **Johannes**⁶² i **Willy Radtke**⁶³, wzmiankowani jako malarze dekoracyjni, kontynuowali

57 APB, USC BM, sygn. 140, k. 152.

58 APB, Akta metrykalne parafii rzymskokatolickiej w Bydgoszczy, sygn. 36, k. 10–11; USC BM, sygn. 833, k. 109.

59 [reklama], „Dziennik Bydgoski”, nr 148 z 5 VII 1910.

60 APB, Urząd Stanu Cywilnego Okole (dalej: USC O), sygn. 89, k. 57.

61 [anons], BT, nr 78 z 2 IV 1896.

62 Johannes Carl Theodor Radtke (ur. 22 X 1872 w Bydgoszczy). Jego żoną została 24 VIII 1897 Clara Mahtildis Kluck. Por. APB, USC O, sygn. 97, k. 78. Od 1 II 1905 mieszkał przy ul. Garbary (Albertstrasse 17).

63 Max Emil Willj Radtke (ur. 8 II 1874 w Bydgoszczy). Por. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:QPX7-5V3j?lang=pl>.

działalność pod dawnym szyldem firmowym „Carl Radtke” w dotychczasowej siedzibie przy ul. Jasnej. Później mistrzowie pracowali samodzielnie, przy czym Johann był czynny zawodowo do około 1910 r., a Willy przynajmniej do 1917 r.

W mieście aktywny był ponadto **Theodor Eduard Adolf Radtke** (10 IX 1833 w Zeitz – 18 IX 1889 w Bydgoszczy), mistrz malarski czynny zawodowo w latach 1849–1889. Pochodził on z rodziny osiadłej w Bydgoszczy od końca XVIII w. Tu też jego dziadek 16 marca 1787 r. otrzymał świadectwo czeladnicze w zawodzie krawieckim, natomiast on sam należał do cechu malarzy i lakierników⁶⁴. W połowie lat 80. XIX w. mieszkał przy ul. Czartoryskiego 8 (Mautzstrasse 6) i polecał się do wykonywania malowideł dekoracyjnych, na sufitach i ścianach, jak również obrazów olejnych i szyldów. Został wyróżniony na wystawach gospodarczych w Bydgoszczy w 1868 i 1880 oraz w Grudziądzu w 1872 r.⁶⁵ Żoną Theodora była Emilia z domu Falk, zaś synem mistrz malarski **Theodor Eugen Maximilian Radtke** (2 V 1858 w Bydgoszczy – ?), żonaty z Johanną Elisabeth Demolski⁶⁶.

Ottom Ernest Klann (7 XI 1873 w Buśni koło Świecia – 7 VIII 1937 w Bydgoszczy)⁶⁷ – mistrz malarski i kupiec, czynny zawodowo w latach 1897–1937. Był wykonawcą prac malarskich w sierocińcu przy ul. Traugutta 5. Czy wykonywał dekoracje z użyciem stiukowych detali – nie wiadomo, ale były one w ofercie jego składu. Spadkobiercy tuż po jego śmierci zamknęli zakład, wcześniej wyprzedawali tapety, linoleum, dywany, listwy i inne artykuły znajdujące się w sklepie przy ul. Dworcowej 15⁶⁸.

Julius Vali (23 X 1877 w Budapeszcie – 13 IX 1942 w Berlinie-Charlottenburgu) był rzeźbiarzem, czynnym zawodowo w latach 1902–1928. Urodził się jako syn mistrza szewskiego Michaela i Elisabeth z domu Reiszinger. 25 listopada 1902 r. w Bydgoszczy poślubił Gretę Johannę z domu Potratzki. Mieszkał wówczas przy ul. Chocimskiej 9 (Sedanstrasse 4)⁶⁹, po czym przeprowadził się do rodzinnego domu żony przy ul. Chocimskiej 7 (Sedanstrasse 3). W 1910 r. przeniósł się na ul. Chocimską 12 (Sedanstrasse 14), potem na ul. Bocianowo 13 (Brenkenhofstrasse 48), bowiem w tym roku jego teściowa, Luisa Potratzki, budowała przy ul. Chocimskiej 7 nową kamienicę. Bardzo możliwe, że Vali został autorem detali sztukatorskich dla tej realizacji projektu architekta Waltera Zagermanna⁷⁰.

64 [nekrolog], BZ, nr 219 z 19 IX 1889.

65 Por. [reklama] w książce adresowej na 1885 rok.

66 Ślub miał miejsce 19 maja 1887, w Bydgoszczy. Por. APB, USC BM, sygn. 118, k. 203.

67 APB, USC BM, sygn. 21, k. 000197.

68 [anons], DB nr 243, z 21 X 1937.

69 APB, USC BM, sygn. 263, k. 336.

70 B. Derkowska-Kostkowska, *Walter Zagermann, architekt z bydgoskich Bielaw*, [w:] *Architektura Miast VIII. Zbiór studiów. Architekci w miastach XIX i XX wieku*, Bydgoszcz 2021, s. 134.

Co ciekawe, według książki adresowej na 1910 r., przy ul. Chocimskiej 12 mieszkał jednorazowo odnotowany **Koloman Vali**, właściciel fabryki rzeźb i sztucznego kamienia (*Bildhauerei und Kunststeinfabrik*). Wtedy też, 16 grudnia 1910 r., została zawiązana i dwa tygodnie później zarejestrowana spółka „Julius Vali & Co.”, mająca siedzibę w Bydgoszczy przy ul. Dworcowej 104 (Bahnhofstrasse 47), którą współtworzyli rzeźbiarz Julius Vali i sztukator **Martin Gajewski** z Poznania⁷¹. W styczniu kolejnego roku ukazał się anons zapraszający chętnych do kształcenia się w zawodzie sztukatora⁷². Jednakże spółka przetrwała niespełna dziesięć miesięcy. Według książki adresowej na 1911 r. Gajewski mieszkał przy ul. Bocianowo 33 (Brenkenhofstrasse 8).

We wrześniu kolejnego roku w tekście opisującym nowo wzniesiony gmach Królewsko-Pruskiej Szkoły Rzemiosł i Przemysłu Artystycznego (*Königliche Preussische Handwerker- und Kunstgewerbeschule*) przy obecnej ul. Świętej Trójcy 37 odnotowano, że rzeźbiarską dekorację fasady według zaleceń jej dyrektora, architekta Arno Körniga, wykonał zatrudniony w szkole nauczyciel i rzeźbiarz **Carl Brunotte**⁷³. Kilka dni później pojawiła się notatka, z której wynika, że wykonawcą prac rzeźbiarskich na zlecenie magistratu był rzeźbiarz Julius Vali⁷⁴. Niewykluczone, że obaj twórcy zostali zaangażowani do prac wykończeniowych przy tym okazałym budynku zaprojektowanym przez Carla Meyera i Otto Brecha. Tu trzeba zaznaczyć, że wystrój wnętrza współtworzyły sztukaterie oraz detale rzeźbione w drewnie, takie jak przykładowo maski.

Na przełomie 1913 i 1914 r. J. Vali prowadził fabrykę stiuku i sztucznego kamienia (**Vali & Co. Stuck- und Kunststeinfabrik**) oraz sprzedaż terrazytu, czyli szlachetnego tynku elewacyjnego przy ul. Kościuszki 5 (Königstrasse 3). Natomiast według adnotacji w książce adresowej na 1917 r. firma należała do Pani Vali (Frau Vali) i mieściła się przy ul. Pomorskiej 58 (Rinkauerstrasse 40). Nazwisko rzeźbiarza odnotowały jeszcze książki adresowe z lat 20. XX w. przy ul. Chocimskiej 7 i ul. Pomorskiej 27 (dawny nr 17). W krąg powiązań wpisuje się **Paul Erich Joseph Potratzki** (5 VI 1881 w Bydgoszczy – ?) – sztukator, czynny zawodowo w latach ~1905–1936, którego rodzicami byli Franz – posiadacz dorożki i Luise z domu Domke. Siostrą Paula była Greta, żona przybliżonego powyżej rzeźbiarza J. Valiego. P. Potratzki przypuszczalnie zawodu wyuczył się pod okiem szwagra i mógł również wspólnie z nim pracować. Mieszkał w domu

71 APB, Akta Rejestru Handlowego Sądu Powiatowego w Bydgoszczy, sygn. 197; *Bekanntmachung*, BT, nr 34 z 15 I 1910.

72 [anons], OP, nr 17 z 21 I 1910.

73 *Die neue Handwerker- und Kunstgewerbeschule*, OP, nr 223 z 22 IX 1911.

74 *Kunstgewerbeschule*, OP, nr 230 z 30 IX 1911.

rodziców przy ul. Chocimskiej 7 (Sedanstrasse 3), był jego lokatorem jeszcze tuż przed wybuchem II wojny światowej. Chociaż krótko, około 1914 r., zajmował też lokal przy ul. Śląskiej 27 (Ernststrasse 2). 28 lipca 1910 r. jego żoną została Klara Martha von Wensierski⁷⁵.

Maksymilian (Max) Leopold Rutkowski, (5 II 1866 w Szwederowie, część Bydgoszczy – 12 IX 1931 w Bydgoszczy)⁷⁶ – malarz, od około 1900 r. rzeźbiarz-sztukator i przedsiębiorca budowlany, czynny zawodowo w latach 1887–1931. Był synem Franza (Franciszka) i Johanny (Joanny) z domu Marcinkowskiej. Występował jako właściciel interesu i mieszkał około lat 1898–1903 przy ul. Kościuszki 35 (Königstrasse 20), następnie w latach 1907–1913 przy ul. Kościuszki 3 (Königstrasse 2), a na koniec przy ul. Gdańskiej 75 (Danzigerstrasse 44). Maksymilian do śmierci prowadził przedsiębiorstwo budowlane, sztukatorskie i rzeźbiarskie. We wspomnieniu pośmiertnym⁷⁷ zwrócono uwagę, że zrealizował szereg wystrojów sztukatorsko-rzeźbiarskich znaczących bydgoskich budynków, w tym między innymi dawnych gmachów Katolickiego Seminarium Nauczycielskiego przy ul. Seminaryjnej 3 (1905–1907) oraz Szkoły Wojennej (Kriegsschule) przy ul. Gdańskiej 190 (1913–1914). Jego zakład wykonywał też tynki zewnętrzne i detale architektoniczne willi przy ul. Ossolińskich 25 ukończonej we wrześniu 1929 r., a powstałej w oparciu o projekt architekta Bronisława Jankowskiego⁷⁸. Jego żoną była Michalina Helena Müller, którą poślubił 2 stycznia 1888 w Koronowie⁷⁹. Ich syn **Paul Maximilian (Max) Rutkowski** (3 IV 1888 w Bydgoszczy – ?)⁸⁰, sztukator, pozostawał czynny zawodowo w latach 1911–1917. Mieszkał razem z ojcem i współprowadził z nim zakład. Uwzględniając zapisy w książkach adresowych na 1914, 1915 i 1917 r., firma rzeźbiarska, wyrobów sztukatorskich i cementowych przy ul. Kościuszki 3 była prowadzona pod szyldem **Rutkowski Max, jun. Bildhauerei, Stuck- und Zementwarengeschäft**. Przy czym nadal należała do Maksymiliana seniora.

Z Rutkowskim rodzinnie powiązany był **Max Rudolf Blessing** (25 II 1878 w Rupienicy, część Bydgoszczy – 29 V 1943 w Berlinie), sztukator czynny zawodowo w latach 1898–1917. Urodził się jako syn murarza Friedricha i Pauline

75 APB, USC BM sygn. 618, k. 375.

76 „Deutschland, Preußen, Posen, Katholische und Lutherisch Kirchenbücher, 1430–1998”, *FamilySearch* (<https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:6FC7-WYDY> : Sun Mar 10 05:55:48 UTC 2024), Entry for Maximilianus Leopoldus Rutkowski and Franciscus Rutkowski, 25 Feb 1866. [dostęp: 3 III 2025]; APB, USC BM, sygn. 908, k. 203.

77 *Śp. Maksymilian Rutkowski*, „Dziennik Bydgoski”, nr 213 z 16 IX 1931, s. 12.

78 APB, Akta budowlane m. Bydgoszczy, sygn. 5098, 5099.

79 APB, Urząd Stanu Cywilnego Koronowo – Miasto, sygn. 80, k. 1.

80 APB, USC BM, sygn. 122, k. 320.

Weckmüller. 3 grudnia 1898 r. ożenił się ze sprzedawczynią Marthą Johanną z domu Rutkowską (7 IX 1879 – ?)⁸¹, młodszą siostrą przywołanego wcześniej malarza Maxa Leopolda, później czynnego w branży sztukatorskiej. Można domniemywać, że Blessing, przynajmniej w początkowym okresie funkcjonowania, był związany z firmą szwagra. Później, jak wynika z wykazu sztukatorów, posiadał własny warsztat, który w 1909 mieścił się przy ul. Kościuszki 8 (Königstrasse 56). Jednorazowa, lakoniczna adnotacja w książce adresowej na 1914 r. między jego nazwiskiem a adresem: *Inh.: Frau Marta Blessing* wskazuje na własność żony, która być może partycypowała w firmie brata. Blessing przeprowadził się i mieszkał między innymi przy ulicach: Jagiellońskiej (Wilhelmstrasse 32), Pomorskiej 58 (Rinkauerstrasse 40), Kościuszki 21 (Königstrasse 11), Świętej Trójcy 28 (Berlinerstrasse 22b), 20 Stycznia 1920 R. 19 (Goethestrasse 11) i Leona Wyczółkowskiego 10 (Strehlkestrasse 14).

Następna postać to **Hermann Schultz (Schulz)**, rzeźbiarz i sztukator, czynny zawodowo w latach 1902–1917. H. Schultz początkowo działał samodzielnie i mieszkał przy ul. Śląskiej 25 (Ernststrasse 1). Następnie przeniósł się na ul. Karola Chodkiewicza (Bleichfelderweg) i najpewniej z końcem 1905 r. wraz z Maxem Rutkowskim zawiązał firmę „Schultz & Rutkowski”, która funkcjonowała przez około pięć lat. W jej ofercie były cementowe płyty chodnikowe oraz mozaikowe, płytki cementowe do sieni, korytarzy czy kuchni⁸². W 1909 r. firma wykonała portal ze sztucznego piaskowca w fasadzie zaprojektowanej przez Ismara Herrmanna niezachowanej kaplicy na Czyżkówku (*Jägerhof*)⁸³, przy obecnej ul. Koronowskiej 14. Później Schultz ponownie sam prowadził fabrykę wyrobów stiukowych i cementowych (*Stuck- und Zementwarenfabrik*) przy ul. Chodkiewicza (Bleichfelderweg 28). Od października 1914 r. jego nieruchomości była do wynajęcia na małą fabrykę lub działalność rzemieślniczą⁸⁴, on zaś ze swoim interesem przeniósł się na ul. Gdańską 176 (Danzigerstrasse 81). Jego żoną została Klara z domu Müller⁸⁵.

Reinhold Friedrich Wuntsch (25 V 1871 w Łodzi – ?) – sztukator, czynny zawodowo w latach 1897–1917. Był synem cukiernika Eduarda i Mathildy z domu Gronau, która według książki adresowej na r. 1897 jako wdowa mieszkała przy ul. Dworcowej 38 (Bahnhofstrasse 79) w nieruchomości będącej siedzibą firmy kamieniarskiej „Wodsack & Wuntsch”, prowadzonej przez Gustawa Wodsacka

81 APB, Urząd Stanu Cywilnego Małe Bartodzieje, sygn. 98, k. 54.

82 [reklama], OP, nr 177 z 31 VII 1907.

83 *Das Neue Bethaus in Jägerhof*, OP, nr 220 z 19 IX 1909.

84 [anons], OP, nr 163 z 15 VII 1914.

85 APB, USC O, sygn. 138, k. 51.

i Adolfa Wuntscha. Pod koniec tegoż roku adresem zamieszkania Reinholda była ul. Kościuszki 14 (Königstrasse 53). W 1899 r. przeniósł się on na ul. Pomorską 23 (Rinkauerstr 15), gdzie posiadał odlewnię stiuku i sztucznego kamienia działającą pod nazwą **R. Wuntsch Stuck-und Zementfabrik**. Firma sztukatorska Wuntscha, według reklamy w książce adresowej na 1900 r., polecała dekoracje pokojowe w rozmaitych stylach i ornamenty budowlane gipsowe oraz cementowe. W 1902 r. został właścicielem posesji przy ul. Kaszubskiej 6 (Metzstraße 32), którą zbył 10 listo-

Reklama R. Wuntscha w książce adresowej na 1900 r.

pada 1915 r. Tutaj wystawił budynek fabryczny do produkcji detali sztukatorskich. We wrześniu 1903 r. prasa odnotowała, że kilku jego pracowników przeniosło się do Malborka, wcześniej kradnąc odlewy jego modeli⁸⁶. W następnym roku, z okazji wizyty cesarza, oferował jego popiersie o wysokości 60 cm⁸⁷.

W kolejnych latach aktywność Wuntscha zmalała, bowiem podejmował prace zmierzające do przekształcenia warsztatu w lokal mieszkalny. Zapewne w 1910 r. został właścicielem nieruchomości przy ul. Ułańskiej (Dragonerstrasse 2–3), którą dwa lata później na licytacji hipotecznej kupił rentier Fett za sumę 34 tys. marek⁸⁸. Jego żoną 9 grudnia 1897 r. została bydgoszczanka, krawcowa Emma Augusta z domu David (ur. 26 X 1866)⁸⁹.

Przywołując mistrzów związanych z branżą sztukatorską uwagę należy zwrócić też na zakłady specjalizujące się w fabrykacji gotowych detali. Tutaj, obok przywołanej firmy Trennerta, szczególne znaczenie miała Fabryka Ornamentów Sztukatorskich do Dekoracji Fasad i Wnętrz (**Fabrik von Stuckornamenten für Facaden- und Innendekoration**) założona w 1892 r. przez budowniczego Józefa Świąćickiego⁹⁰. Taż drogą kupna została przejęta przez **Carla Altmanna i Paula Rössigera**, a po rozstaniu wspólników pozostała w rękach pierwszego z nich, podczas gdy drugi uruchomił własną fabrykę. Zakład zbudował wspomniany J. Świąćicki przy ul. Kościuszki 12 (Königstrasse 54) na parceli, którą najpierw wydzierżawił, a potem nabył od Adeleidy Drewitz. Kompleks zabudowań fabrycznych, częściowo o drewnianej konstrukcji, powstał w drugim kwartale 1892 r.,

86 *Diebstahl*, OP, nr 224 z 24 IX 1903.

87 [anons], OP, nr 291 z 11 XII 1904.

88 *Zwangsversteigerung*, OP, nr 235 z 6 X 1912.

89 APB, USC BM, sygn. 203, k. 355.

90 B. Derkowska-Kostkowska, *Bydgoszczanin i budowniczy. O Józefie Świąćickim, architekcie w Bydgoszczy 1859–1913*, Bydgoszcz 2016, s. 137–139.

a w kwietniu następnego roku został powiększony o jednopiętrowy budynek do produkcji ornamentów sztukatorskich. W fabryce produkowano zwłaszcza detale sztukatorskie, w tym inspirowane barokiem oraz renesansem, i co prawdopodobne, zaprojektowane przez założyciela wytwórni. Z dużą dozą pewności można przyjąć, że zakład stał się dostawcą sztukaterii, które ozdobiły fasady i wnętrza kamienic autorstwa J. Świącickiego zrealizowanych między kwietniem 1892 a czerwcem 1893 roku (np. ul. Gdańska 101, Nowy Rynek 2). Rozwijająca się fabryka od 1 czerwca 1893 r. przeszła w ręce spółki, którą tworzyli fabrykant artykułów cementowych Carl Gottfried Altmann i rzeźbiarz **Paul Ernst Adolph Schneider** ze Zgorzelca oraz rzeźbiarz Paul Rössiger z Bydgoszczy. Zyskała ona nazwę Bydgoska Fabryka Wyrobów ze Stiuku i Cementu Paul Rössiger & Co. (**Bromberger Stuck- und Cementwaaren-Fabrik P. Rössiger & Co.**). Jej asortyment obejmował oferowane jako specjalność wytwórni cementowe ornamenty na fasady w postaci pustego odlewu, pokojowe dekoracje z suchego stiuku w każdym stylu, a ponadto płytki na mozaiki posadzkowe we wszystkich barwach, płyty chodnikowe, studzienne przykrycia, schody z kamienia sztucznego, a dodatkowo gips i cement pojedynczo i w ładunkach wagonowych⁹¹.

W październiku 1896 r. ze spółki wystąpił P. Rössiger. Nie zmieniło to sytuacji przedsiębiorstwa, które dalej funkcjonowało z zachowaniem profilu produkcji, ale pod nazwą **Bromberger Stuck- und Cementwaaren-Fabrik Carl Altmann** (vorm. P. Rössiger & Co.)⁹². Z czasem dopełniający nazwę dopisek „wcześniej P. Rössiger i spółka” zniknął, a firma istniała pod szyldem C. Altmanna jeszcze w 1917 r. Od końca lat 90. XIX w. jej współwłaścicielem był modelarz **Bernhard Thiel**. Natomiast w roli kierownika interesu występował **Adolf Altmann** (ur. ok. 1875)⁹³, którego prokura wygasła na początku marca 1902 r.⁹⁴

Reklama Bydgoskiej fabryki wyrobów ze stiuku i cementu w książce adresowej na 1900 r.

91 *Bromberger Stuck- und Cementwaaren-Fabrik P. Rössiger & Co.* [anons], BT, nr 126 z 1 VI 1893.

92 [anons], OP, nr 248 z 21 X 1896.

93 Por. APB, USC BM, sygn. 203, k. 355. A. Altmann wystąpił w roli świadka na ślubie sztukatora R. Wuntscha.

94 *Bekantmachung*, OP, nr 62 z 14 III 1902.

Wśród dokonań, którymi firma chwaliła się w reklamie opublikowanej w książce adresowej na 1899 rok, były wystroje sztukatorskie takich obiektów, jak: hotel „Pod Orłem” przy ul. Gdańskiej 14 oraz dom towarowy *Hohenzollern* przy Starym Porcie 1–3 (oba projektu J. Święckiego), narożna kamienica Fritza Herolda przy ul. Dworcowej 71 (projektu Fritza Weidnera), willa Hermanna Dycka przy ul. Królowej Jadwigi 25 (projektu F. Weidnera), dom własny J. Święckiego przy ul. Gdańskiej 63, kamienica Johanna Creutza przy tej samej ulicy nr 33 (projektu Karla Bergnera), willa własna architekta Karla Bergnera przy ul. Śniadeckich 10, a także hotel Lessera Hirscha w Pile.

Zakład ten, który był jednym z najistotniejszych w branży sztukatorskiej na terenie Bydgoszczy, na przełomie XIX i XX stulecia dysponował, co podkreślali Altmann i Thiel, odlewnią stiuku i sztucznego kamienia wykonującą płyty chodnikowe oraz dekoracje pokojowe. C. Altmann oferował bogaty asortyment nie tylko dekoracji pokojowych, ornamentów budowlanych gipsowych i w formie pustych odlewów cementowych w rozmaitych stylach, ale też inne artykuły budowlane, takie jak płyty gipsowo-kartonowe różnej grubości, gąsior, misy, schody i oczywiście płyty chodnikowe oraz mozaiki nawierzchniowe z granitoidu. Te ostatnie zyskały pozytywną opinię Królewskiej Stacji kontroli materiałów budowlanych w Berlinie-Charlottenburgu (Königl. Baumaterialien Prüfungs Station Berlin-Charlottenburg). Ponadto reklamował skład z cementem portlandzkim, żółtym cementem rzymskim i gipsem⁹⁵. Z początkiem 1912 r. fabryka przeszła w ręce Fritza Altmanna⁹⁶, który w tym samym roku ostatecznie przeniósł ją na nabytą trzy lata wcześniej nieruchomość przy ul. Jagiellońskiej (Promenadenstrasse 1)⁹⁷, jednocześnie sprzedając dotychczasową siedzibę przy ul. Kościuszki.

Z opisanego przedsiębiorstwa po ponad trzech latach współtworzenia go z C. Altmannem odszedł rzeźbiarz Paul Rössiger i od razu założył własną fabrykę o analogicznej nazwie **Bydgoska Fabryka Wyrobów ze Stiuku i Cementu** (*Bromberger Stuck- und Cementwaaren-Fabrik P. Rössiger*), co sugeruje podział dotychczasowego zakładu na dwie, sprofilowane, konkurujące ze sobą firmy. Taka sytuacja mogła znaleźć odzwierciedlenie w asortymencie i jakości wyrobów. Na potrzeby nowo utworzonego zakładu Rössiger nabył grunt przy ul. Kościuszki 8, na którym, według projektu J. Święckiego, wystawił kompleks budynków⁹⁸, w którym przed końcem 1896 r. uruchomił produkcję detali sztukatorskich. Zakład miał charakter manufaktury, w której pracę wykonywało ręcznie 10–20 ludzi.

95 Por. np. Reklamy, BZ, nr 131 z 5 VI 1897; nr 80 z 6 IV 1902.

96 *Bekantmachung*, OP, nr 54 z 5 III 1912.

97 *Besitzwechsel*, OP, nr 90 z 18 IV 1909.

98 APB, Akta budowlane m. Bydgoszczy, sygn. 3088.

Ciekawą realizacją było wykonanie przez P. Rössigera, w skali 1:20, gipsowego modelu narożnej kamienicy mającej powstać przy ul. Focha 2 według projektu Karla Bergnera, który to model został wyeksponowany w witrynie sklepu z materiałami budowlanymi przy ul. Gdańskiej 17 (Danzigerstrasse 13)⁹⁹. Opracowanie tegoż modelu pozwala sądzić, że Paul Rössiger na etapie prac wykończeniowych był wykonawcą sztukaterii, które ozdobiły fasadę tejże kamienicy. Dziełem jego wytwórni, niestety, nie zachowanym, były również secesyjne sztukaterie stanowiące dekorację budynku autorstwa Fritza Weidnera przy ul. Marcinkowskiego 12¹⁰⁰. Rössiger wykonał też stiukowe ornamenty, które ozdobiły fasadę hali wystawowej, w której w 1902 r. odbywała się Bydgoska Wystawa Sanitarno-Przemysłowa (*Bromberger Sanitäts- und Gewerbeausstellung*)¹⁰¹. Niestety, przedsiębiorstwo rzeźbiarza borykało się z problemami, które doprowadziły do rozpoczęcia jesienią 1908 r. postępowania upadłościowego¹⁰². Pod koniec kwietnia 1909 r. ukazało się ogłoszenie o przymusowej aukcji fabrycznej nieruchomości, stanowiącej współwłasność Paula Rössigera i jego małżonki Ernestiny z domu Schulze, a składającej się z gruntu, dwóch budynków produkcyjnych, szopy i kantoru¹⁰³. Natomiast ostateczne wykreślenie firmy z rejestru handlowego nastąpiło 4 maja 1914 r.¹⁰⁴

Oprócz rozmaitych znaczących pracowni, zakładów związanych z branżą sztukatorską epizodycznie uchwytnie są nazwiska sztukatorów i/lub rzeźbiarzy, którzy nie prowadzili samodzielnej działalności lub była ona krótkotrwała i na niewielką skalę. Tutaj kolejno można przywołać takie postaci, jak:

Louis Runze, był rzeźbiarzem, czynnym zawodowo w latach 1875–1880. W nieustalonym czasie i miejscu otworzył w Bydgoszczy interes, który od 5 lipca 1875 r. przeprowadził na ul. Warmińskiego 10 (Gammstrasse 22)¹⁰⁵. Później, według książek adresowych na 1878 i 1880 r., mieszkał przy ul. Dworcowej 30 (Bahnhofstrasse 83).

Eduard Matroni/Motroni – sztukator czynny zawodowo w latach 1882–1887. Kolejno zamieszkiwał przy: ul. Pomorskiej (Rinkauerstrasse 44), ul. Władysława Łokietka 19 (Prinzenstrasse 7) i ks. Ignacego Skorupki (Schwedenbergstrasse 12).

99 *Modellausstellung*, OP, nr 61 z 13 III 1901.

100 *Der Bartzschen Neubau in der Fischerstraße*, BZ, nr 296 z 18 XII 1901.

101 *Die Bromberger Sanitäts- und Gewerbeausstellung. I*, OP, nr 132 z 8 VI 1902.

102 *Konkursverfahren*, OP, nr 255 z 29 X 1908.

103 *Zwangsversteigerung*, OP, nr 97 z 27 IV 1909.

104 *Bekanntmachung*, OP, nr 123 z 28 V 1914.

105 [anons], BZ, nr 153 z 5 VII 1875.

Robert Angeli, sztukator czynny zawodowo w latach 1885–1887. Miejszem jego pobytu była nieruchomość P. Belgraziego przy ul. Dworcowej 6, można domniemywać, że pracował w jego wytwórni figur gipsowych.

Eugen Rechbein – sztukator ujęty w książce adresowej na 1887 r. Przebywał przy ul. Bolesława Chrobrego 7 (Schleinitzstrasse 2).

Wilhelm Bruchmüller – sztukator czynny zawodowo w latach 1888–1891. Mieszkał przy Welnianym Rynku 4 (Wollmarkt 11), a potem na własnej posesji przy ul. Pomorskiej 64, na której następnie zamieszkał, wspomniany wcześniej, E. Leufen.

Reinhold Balzer – sztukator czynny zawodowo w latach 1894–1897. Mieszkał przy ul. Pomorskiej (Rinkauerstrasse 43), a później przy ul. Gdańskiej 74 (Danzigerstrasse 132).

Josef Göbel – sztukator wzmiankowany w książce adresowej na 1895 r. Mieszkał przy ul. Kościuszki 14 (Königstrasse 53).

Richard Linke był z kolei sztukatorem czynnym zawodowo w latach 1895–1898. Został odnotowany jako lokator w domu sztukatora E. Leufena przy ul. Mazowieckiej 5 (Heynestrasse 43). Następnie, według bydgoskich książek adresowych na 1897 i 1898 r., mieszkał przy ul. Pomorskiej 61 (Verl. Rinkauerstrasse 2).

Hugo Moroni – sztukator czynny zawodowo w latach 1895–1899. Mieszkał przy ul. Śniadeckich 31 (Elisabethstrasse 15) i ul. Sienkiewicza 21 (Mittelstrasse 12).

Arthur Moroni – sztukator czynny zawodowo w latach 1898–1900. Mieszkał przy ul. Sienkiewicza 21.

Otto Franz Föde (2 II 1872 w Górzyszkowie, część Bydgoszczy – ?), rzeźbiarz czynny zawodowo w 1898 r., był synem szewca Christiana i Marie z domu Mia. 7 maja 1898 r. poślubił pracownicę warsztatu pasamoniczego Mathildę Emilię Waszelowską. Mieszkał podówczas przy ul. Henryka Sienkiewicza 57 (Mittelstrasse 31)¹⁰⁶.

Hermann Lowski/y (ur. ~1871) – sztukator, czynny zawodowo w latach 1897–1900, zapewne był synem Anny z domu Dulk. Fakt, że mieszkał przy ul. Dworcowej 38, gdzie mieściła się firma kamieniarska „Wodsack & Wuntsch”, pozwala sądzić, że był jej pracownikiem. Ponadto został świadkiem na ślubie sztukatora R. Wuntscha¹⁰⁷.

Robert Hänchen – sztukator czynny zawodowo w latach 1899–1901, zamieszkały przy ul. Kościuszki 16 (Königstrasse 52).

Hugo Hermann Quester to rzeźbiarz czynny zawodowo w latach 1900–1917. Pozostaje on enigmatyczną postacią, o której wiadomo tyle, że 28 stycznia

106 APB, USC BM, sygn. 21, 254.

107 APB, USC BM, sygn. 203 k. 355.

1901 r. jego żona Emma z domu Pick urodziła ich syna Artura Brunona Hugona¹⁰⁸. Podówczas mieszkał przy ul. Chwytwo 20 (Brunnenstrasse 11). Natomiast w późniejszych latach przy ulicach: Podgórznej 18 (Schwedenstrasse 20), Lubelskiej (Prinzenhöhe 6), Sienkiewicza 43 (Mittelstrasse 22), Świętej Trójcy 28 (Berlinerstrasse 22b) i Lubelskiej (Prinzenhöhe 32). Pod ostatnim z adresów odnotowano go jako pomocnika rzeźbiarza.

Leo Franz Piotrowski (3 IV 1876 w Bydgoszczy – 14 VI 1906 w Bydgoszczy¹⁰⁹), sztukator czynny zawodowo w latach 1901–1906, mieszkał przy ul. Gdańskiej 154 (Danzigerstrasse 93). Jego żoną 19 października 1901 r. została Lucia Gertruda z domu Suchalski. Świadkiem na ich ślubie był sztukator Max Rutkowski¹¹⁰.

Johann Karl August Koppke (12 VIII 1869 w Tylży – ?), sztukator czynny zawodowo w 1901 r., był synem Gottlieba i Wilhelminy z domu Borchert. 26 stycznia 1901 r. poślubił Martę z domu Kakowski¹¹¹. W tym czasie mieszkał w Bydgoszczy przy ul. Pomorskiej 46 (Rinkauerstrasse 47)¹¹², jednak nie figuruje w książkach adresowych.

Robert Gustav Münzner – rzeźbiarz i sztukator, jego nazwisko nie pojawia się w miejscowych książkach adresowych, jednak mieszkał w Bydgoszczy przy ul. Przysiężce (Brahegasse 16/17), przynajmniej w 1901 r. Wtedy bowiem urodził się jego syn¹¹³, a J. Benditt zamieścił ogłoszenie, w którym odwołał zniewagę wygłoszoną pod jego adresem¹¹⁴. Żoną Münznera była Marie Hennrietta z domu Schmidtke.

Otto Ulrich – sztukator czynny zawodowo w latach 1903–1905, mieszkał na Kapuściskach (Hohenholm). W marcu 1903 r. ożenił się z Selmą Beck z Wielkich Bartodziej¹¹⁵.

Emil Klinkewitz – sztukator, mieszkał w domu rodzinnym na Glinkach (Schöndorf), pierwsza wzmianka o nim to notatka ze stycznia 1902 r. dotycząca jego zaginięcia¹¹⁶. Potem był czynny zawodowo w latach 1909–1917, bowiem występuje w książkach adresowych jako mieszkaniec Wilczaka (Prinzenthal). Kolejnymi miejscami jego pobytu były domy: przy ul. Stefana Czarnieckiego 11 (Blücherstrasse 6a), należący do Wunscha przy ul. Ułańskiej (Dragonerstrasse 4),

108 APB, USC BM, sygn. 246, k. 124.

109 APB, USC BM, sygn. 484, k. 38.

110 APB, Urząd Stanu Cywilnego Bydgoszcz Wieś III, sygn. 111, k. 102.

111 APB, USC BM, sygn. 250, k. 46.

112 Tamże.

113 APB, USC BM, sygn. 247, k. 368.

114 [anons], OP, nr 130 z 6 VI 1901.

115 *Standesamt Bromberg (Landbezirk)*, OP, nr 61 z 13 III 1903.

116 Por. *Verschwunden*, OP, nr 25 z 30 I 1902.

Wincentego Pola 11 (Schillerstrasse 6) i na koniec ponownie przy ul. S. Czarneckiego 8 (Blücherstrasse 9).

Levin Güngart (~1882 w Bydgoszczy – 8 XI 1904 w Bydgoszczy) – rzeźbiarz, był synem krawca Bernharda i kupcowej Friede z domu Abraham¹¹⁷.

Emil Gustav Hermann Wagner (23 IX 1881 w Małych Bartodziejach – ?) – sztukator czynny zawodowo w latach 1904–1907, był synem Adalberta i Marie z domu Bleich. Jego żoną 21 maja 1904 r. została Luise Martha Binkowski¹¹⁸. Mieszkał przy ul. Kujawskiej (Kujawierstrasse 15), Hetmańskiej 12 (Luisenstrasse 17), a także ul. Kościuszki 19–27 (Königstrasse 12).

Pasquale Paczim – sztukator ujęty w książce adresowej na 1907 r., zamieszkały przy ul. Władysława Łokietka 18 (Prinzenstrasse 24).

Richard Szeszinski – sztukator czynny zawodowo przynajmniej w latach 1907–1909. Mieszkał w nieruchomości przy ul. Świętojańskiej 12 (Johannisstrasse 6) należącej do wdowy Veroniki Szeszinski, co pozwala sądzić, że był jej synem.

Johann Hanrieder – rzeźbiarz i sztukator odnotowany w książce adresowej na 1908 r. Był lokatorem domu przy ul. Koronowskiej (Kronerstrasse 19), zaś jego pracownia mieściła się przy ul. Dworcowej 66 (Bahnhofstrasse 66).

Paul Otto Emil Tolsdorf (11 IV 1888 w Różnowie pow. Chełmno – ?) – sztukator czynny zawodowo w latach 1908–1915, był synem mistrza kowalskiego Paula i Henrietty z domu Vierhus. Ożenił się 31 grudnia 1908 r. z Klarą Amalią Engel z Czyżkówka (Jägerhof)¹¹⁹, na którym mieszkał potem przy ul. Wyrzyskiej (Mrotschenerstrasse 2). Kolejnymi miejscami jego zamieszkania od końca 1911 r. były ulice: Chwytwo 8 (Brunnenstrasse 14) i Grunwaldzka 39 (Chausseestrasse 105).

Johann Friedrich Rosenbaum (9 VIII 1884 Mokre-Toruń – ?) – sztukator czynny zawodowo w latach 1910–1917. Był synem Wilhelma i Marianny z domu Grzandowski. 9 lipca 1910 r. wziął ślub z ekspedientką Sophie Stawicką. Mieszkał wówczas przy ul. Kościuszki 33 (Königstrasse 19)¹²⁰. Pod tym adresem już kilka lat wcześniej przebywała wdowa, Maria Rosenbaum, zapewne jego matka, co sugeruje, że i on był tu obecny. Kolejne miejsca jego pobytu to ul. Pomorska 14 (Rinkauerstrasse 65) i Sienkiewicza 50 (Mitellstrasse 39).

Leo Szczepański – sztukator czynny zawodowo w latach 1911–1915. Mieszkał przy ul. Orlej (Adlerstrasse 56).

117 APB, USC BM, sygn. 310, k. 907.

118 APB, USC BM, sygn. 306, k. 253.

119 APB, USC O, sygn. 214, k. 75.

120 APB, USC BM, sygn. 618, k. 345.

Stanislaus Krawczak – sztukator odnotowany w książce adresowej na 1912 r. Tak jak Vali mieszkał przy ul. Chocimskiej 7, więc możliwe, że był u niego zatrudniony.

Quirico Allegrini – wykonawca figur gipsowych czynny zawodowo w latach 1912–1913, który został epizodycznie odnotowany w książce adresowej na 1913 r. Mieszkał przy ul. Władysława Łokietka 18 (Prinzenstrasse 24). W Bydgoszczy, 11 marca 1912 r., urodziła się Adelinda, córka jego i Franziski z domu Pescha¹²¹.

Hermann Schwahn – sztukator czynny zawodowo w latach 1912–1917. Kolejnymi miejscami jego zamieszkania były posesje przy: ul. Kościuszki 50 (Königstrasse 36), Warszawskiej 25 (Karlstrasse 10), Chwytowo 8 (Brunnenstrasse 15) i ul. Jagiellońskiej (Promenadenstrasse 18/19).

Otto Schwahn – sztukator wzmiankowany w książce adresowej na 1913 r. jako mieszkaniowiec posesji przy ul. Jagiellońskiej (Promenadenstrasse 18/19).

Leo Gburek [Geburek] – sztukator czynny zawodowo w latach 1913–1922. W tym czasie był lokatorem domu przy ul. Hetmańskiej 1 (Luisenstrasse 25).

Bernhard Funk (1 X 1884 w Bydgoszczy – ?) był sztukatorem, synem robotnika Karla i Emilie z domu Goertz. 25 kwietnia 1914 r. poślubił pokojówkę Friede Pauline z domu Rohde. Mieszkał w domu rodzinnym przy ul. Kujawskiej (Kujawierstrasse 15a)¹²².

Johann Adamczyk – sztukator czynny zawodowo w 1917 r. Mieszkał przy ul. Jasnej 22 (Friedenstrasse 20/21).

Powyższa prezentacja osób i firm zajmujących się pracami wykończeniowymi w zakresie wystrojów sztukatorskich i rzeźbiarskich, tak fasad, jak i wewnątrz budynków oraz produkcją gotowych detali nie wyczerpuje tematu, lecz daje ogólne rozpoznanie środowiska, stanowiąc materiał do podjęcia dalszych szczegółowych badań.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

Akta budowlane m. Bydgoszczy, sygn. 1066, 3088, 5098, 5099.

Akta metrykalne parafii rzymskokatolickiej w Bydgoszczy, sygn. 36.

Akta Rejestru Handlowego Sądu Powiatowego w Bydgoszczy, sygn. 197.

Ewangelicko-Unijna Gmina Wyznaniowa w Bydgoszczy, sygn. 35, 37, 67, 77, 89.

Urząd Stanu Cywilnego Bydgoszcz Miasto, sygn. 7, 21, 35, 112, 118, 122, 123, 130, 137, 140, 142, 152, 153, 157, 189, 203, 241, 246, 247, 250, 263, 301, 306, 308, 310, 484, 618, 726, 774, 796, 833, 869, 908.

121 APB, USC BM, sygn. 726, k. 315.

122 APB, USC BM, sygn. 774, k. 223.

Urząd Stanu Cywilnego Bydgoszcz Wieś III, sygn. 111.

Urząd Stanu Cywilnego Koronowo – Miasto, sygn. 80.

Urząd Stanu Cywilnego Małe Bartodzieje, sygn. 98.

Urząd Stanu Cywilnego Okole, sygn. 89, 97, 138, 214.

Źródła drukowane

Adressbuch nebst Allgemeinem Geschäfts-Anzeiger von Bromberg und dessen Vororten, 1888–1917 r.

Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger für Bromberg, 1855, 1858 r.

Amtsblatt der Königlichen Preussischen Regierung zu Bromberg, 1838.

Neuer Wohnungs-Anzeiger nebst Allgem[eine] Geschäfts-Anzeiger von Danzig und den Vorstädten für 1869, Danzig 1869.

Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für die Stadt Bromberg und Umgebung 1872, 1876, 1878–1887 r.

Wohnungs-Anzeiger nebst Adress- und Geschäfts-Katalog für Stadt Bromberg, 1869 r.

Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß-Buch für die Stadt und den Polizeibezirk Bromberg, 1864 r.

Prasa

(*Das neue Schützenhaus*), „Thorner Presse” nr 247 z 20 X 1893.

(*Die Bauthätigkeit in unserer Stadt*), „Bromberger Zeitung”, nr 259 z 5 XI 1885.

*[*Handwerkerverein.*], „Bromberger Zeitung”, nr 76 z 11 II 1879.

[*Abputzarbeiten am Rathause*], „Bromberger Zeitung”, nr 185 z 12 VII 1882.

[anons], „Bromberger Tageblatt”, nr 78 z 2 IV 1896.

[anons], „Bromberger Zeitung”, nr 81 z 8 IV 1863; 113 z 15 V 1868; nr 75 z 1 IV 1875; 153 z 5 VII 1875; 100 z 13 IV 1880.

[anons], „Dziennik Bydgoski” nr 243 z 21 X 1937.

[anons], „Ostdeutsche Presse”, nr 173 z IV 1878; nr 248 z 21 X 1896; 130 z 6 VI 1901; 254 z 29 X 1903; 291 z 11 XII 1904; 17 z 21 I 1910; 163 z 15 VII 1914.

[*Bromberger Bauten.*], „Bromberger Zeitung”, nr 192 z 19 VII 1881.

[*Die Bauthätigkeit in unserer Stadt*], „Bromberger Zeitung”, nr 314 z 18 XI 1882.

[*Die Bauthätigkeit*], „Bromberger Zeitung”, nr 270 z 4 X 1880.

[nekrolog], „Bromberger Zeitung”, nr 249 z 24 X 1863; 67 z II 1879; 219 z 19 IX 1889; 136 z 14 VI 1910.

[nekrolog], „Ostdeutsche Presse”, nr 267 z 14 XI 1906.

[reklama], „Bromberger Tageblatt”, nr 189 z 14 VIII 1893; 155 z 5 VII 1896.

[reklama], „Bromberger Zeitung”, nr 121 z 26 V 1888; 131 z 5 VI 1897; 59 z 11 III 1898; 80 z 6 IV 1902.

[reklama], „Dziennik Bydgoski”, nr 148 z 5 VII 1910.

[reklama], „Ostdeutsche Presse”, nr 234 z 7 X 1889; 177 z 31 VII 1907.

[*Vom Bernhardt'schen Bau.*], „Bromberger Zeitung”, nr 319 z 23 XI 1882.

50-lecie firmy, „Dziennik Bydgoski”, nr 140 z 20 VI 1928.

A.R., *Wanderungen durch die Provinzial-Gewerbe-Ausstellung. XXV*, „Posener Ausstellungs-Zeitung”, nr 71 z 4 VIII 1895.

Bekanntmachung, „Bromberger Tageblatt”, nr 34 z 15 I 1910.

Bekanntmachung, „Ostdeutsche Presse”, nr 123 z 28 V 1914.

- Bekantmachung*, „Ostdeutsche Presse”, nr 54 z 5 III 1912.
Bekantmachung, „Ostdeutsche Presse”, nr 62 z 14 III 1902.
Besitzwechsel, „Ostdeutsche Presse”, nr 90 z 18 IV 1909.
Bromberger Stuck- und Cementwaaren-Fabrik P. Rössiger & Co. [anons], „Bromberger Tageblatt”, nr 126 z 1 VI 1893.
Das Neue Bethaus in Jägerhof, „Ostdeutsche Presse”, nr 220 z 19 IX 1909.
Der Bartzschen Neubau in der Fischerstraße, „Bromberger Zeitung”, nr 296 z 18 XII 1901.
Die Bromberger Sanitäts- und Gewerbeausstellung. I., „Ostdeutsche Presse”, nr 132 z 8 VI 1902.
Die neue Handwerker- und Kunstgewerbeschule, „Ostdeutsche Presse”, nr 223 z 22 IX 1911.
Diebstahl, „Ostdeutsche Presse”, nr 224 z 24 IX 1903.
F.H., Bromberg als Industriestadt, IV, „Ostdeutsche Presse”, nr 142 z 21 VI 1906.
Konkursverfahren, „Ostdeutsche Presse”, nr 255 z 29 X 1908.
Kunstgewerbeschule, „Ostdeutsche Presse”, nr 230 z 30 IX 1911.
Modellausstellung, „Ostdeutsche Presse”, nr 61 z 13 III 1901.
Standesamt Bromberg (Landbezirk), „Ostdeutsche Presse”, nr 61 z 13 III 1903.
Śp. Maksymiljan Rutkowski, „Dziennik Bydgoski”, nr 213 z 16 IX 1931.
Verschwunden, „Ostdeutsche Presse”, nr 25 z 30 I 1902.
Zwangsversteigerung, „Ostdeutsche Presse”, nr 235 z 6 X 1912.
Zwangsversteigerung, „Ostdeutsche Presse”, nr 97 z 27 IV 1909.

Opracowania i artykuły

- Böhme P., *Industrie und Gewerbe in Bromberg*, Bydgoszcz 1907.
Derkowska-Kostkowska B., *Bydgoszczanin i budowniczy. O Józefie Święcickim, architekcie i Bydgoszczy 1859–1913*, Bydgoszcz 2016.
Derkowska-Kostkowska B., *Walter Zagermann, architekt z bydgoskich Bielaw*, [w:] *Architektura Miast VIII. Zbiór studiów. Architekci w miastach XIX i XX wieku*, Bydgoszcz 2021, s. 127–143.
Trennert Ernst i in., *Familienbuch der Familie Trennert 1930–1965*, e-book 2021 [dostęp online: 17 III 2023].

Netografia

- „Deutschland, Preußen, Posen, Katholische und Lutherisch Kirchenbücher, 1430–1998”, *FamilySearch* (<https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:6FC7-WYDY> : Sun Mar 10 05:55:48 UTC 2024), Entry for Maximilianus Leopoldus Rutkowski and Franciscus Rutkowski, 25 Feb 1866. [dostęp: 3 III 2025];
„Deutschland, Preußen, Westpreußen, Katholische und Lutherisch Kirchenbücher, 1537–1981”, *FamilySearch* (<https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:6ZMN-6V8M> : Sun Mar 10 17:33:19 UTC 2024), Entry for Carl Franz Otto * Jeremias and Friedrich Jeremias, 29 Nov 1846.
<https://www.familysearch.org/>